

**O'ZBEK XALQ DOSTONLARINING LINGVOPOETIK TAHLILI
MASALASI**

Abdukarimova Hulkar Sobir qizi

Termiz davlat universiteti magistranti

Annotatsiya.

Ushbu tezisda xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lgan dostonlar haqida so'z boradi. Dostonlar tili, uning lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tilshunos olimlar tadqiqotlarida dostonlarning lingvopoetik jihatdan o'rganilganligi va ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: doston, lingvopoetika, xalq og'zaki ijodi, "Alpomish", frazeologik birliklar, "Go'ro'g'li", Fozil Yo'ldosh o'g'li, obraz, ramz.

O'zbek xalq og'zaki ijodida dostonlar muhim o'ringa ega. Dostonlar xalqning tarixiy xotirasi, tajribasi, ma'naviy qadriyatlari hamda estetik qarashlarini o'zida mujassam etgan epik asardir. Dostonlarni tahlil qilish nafaqat adabiyotshunoslik, balki tilshunoslik uchun ham muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Ayniqsa, doston tilining lingvopoetik xususiyatlarini o'rganish ularning badiiy-estetik imkoniyatlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Avvalo, dostonlarning g'oyaviy-badiiy mazmuniga e'tibor qaratmoq lozim. Xalq dostonlarida mardlik, jasorat, vatanparvarlik, sadoqat, muhabbat va adolat kabi umuminsoniy g'oyalar ustuvorlik qiladi. Masalan, "Alpomish" dostonida bosh qahramonning yurt va oila sha'ni uchun olib borgan kurashi orqali xalq idealining yuksak namunasi ifodalanadi. Dostonlarda azaliy yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash markaziy o'rin tutadi va bu orqali axloqiy mezonlar rivojlantiriladi.

Dostonlarning kompozitsion tuzilishi ham o'ziga xosdir. Ular an'anaviy ravishda kirish, voqealar rivoji, yechim va nuqta qismlardan iborat bo'ladi. Bu struktura epik matnning yaxlitligini ta'minlaydi hamda o'quvchining e'tiborini uzluksiz ushlab turishga xizmat qiladi. Tuzilish jihatdan mukammallik dostonning

badiiy ta'sirchanligini oshiradi.

Obrazlar tizimi dostonlarning markaziy komponentlaridan biridir. Bosh qahramonlar odatda ideal shaxs sifatida tasvirlanadi. Masalan, Go'ro'g'li turkumidagi qahramonlar xalqning jasorat, erkinlik va adolat haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi. Yordamchi obrazlar va salbiy qahramonlar esa konfliktni kuchaytirib, voqealar rivojiga xizmat qiladi.

Doston tilining lingvopoetik xususiyatlariga to'xtaladigan bo'lsak, bu yo'nalish doston matnining estetik ta'sirini ta'minlovchi til vositalarini o'rganishga qaratilgan. Lingvopoetika til birliklarining badiiy vazifasini, ularning obraz yaratishdagi o'rnini hamda estetik imkoniyatini tahlil qiladi.

Birinchi, doston tilida obrazlilikni ta'minlovchi vositalar muhim o'rin tutadi. Metafora, o'xshatish, epitet, taqqoslash, ramz kabi vositalar orqali voqelik obrazli tarzda ifodalanadi. Masalan, qahramon kuchini "tog'ni ko'tarar darajada" deb tasvirlash mubolag'a bilan birga metaforik ifodani ham yuzaga keltiradi. Bu esa tinglovchida kuchli tasavvur uyg'otadi.

Ikkinchi, dostonlarda takror (repetitsiya) lingvopoetik vosita sifatida keng qo'llanadi. Takrorlar matnning ritmik tuzilishini mustahkamlaydi, muhim fikrlarni ta'kidlaydi va esda qoluvchanlikni oshiradi. Ayniqsa, anafora va epifora kabi takroriy shakllar epik nutqning ohangdorligini ta'minlaydi.

Uchinchi, dostonlarda uchraydigan frazeologik birliklar faol ishlatiladi. Bu birliklar milliy koloritni kuchaytiradi va matnning lingvokulturologik qatlamini boyitadi. Masalan, urf-odatlar, marosimlar va kundalik hayotga oid iboralar orqali xalqning dunyoqarashi namoyon bo'ladi.

To'rtinchi, dostonlarda sintaktik qurilmalarning o'ziga xosligi ham lingvopoetik ahamiyatga ega. Gaplarning parallel tuzilishi, qisqa va uzun gaplarning almashinuvi, dialog va monologlarning uyg'unligi matnning dramatikligini oshiradi. Bu esa tinglovchining diqqatini jalb etishda muhim rol o'ynaydi.

Beshinchi, fonetik vositalar ham doston tilida muhim o'rin tutadi. Alliteratsiya, assonans kabi tovush takrorlari matnning musiqiylikini ta'minlaydi.

Bu holat ayniqsa baxshilar ijrosida yanada yaqqol namoyon bo'ladi.

Til orqali ifodalangan obrazlar, ramzlar va badiiy vositalar xalqning mentalitetini, qadriyatlarini va hissiy dunyosini ochib beradi. Shu sababli lingvopoetika dostonlarni chuqur anglashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda dostonlarning lingvopoetik xususiyatlarini o'rganishda korpus lingvistikasi, diskurs tahlili va kognitiv yondashuvlardan ham foydalanilmoqda. Bu esa doston tilini yangi ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilish imkonini bermoqda.

O'zbek xalq og'zaki ijodining eng muhim va yirik janrlaridan biri xalq dostonlaridir. Dostonlar xalqning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlari, urf-odatlarini, orzu-intilishlari hamda qahramonlik ruhini o'zida mujassam etgan badiiy asarlardir. O'zbek xalq dostonlarini o'rganish jarayoni XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan boshlab ilmiy asosda rivojlana boshladi.

Dastlab o'zbek dostonlariga qiziqish sharqshunos va folklorshunos olimlar tomonidan namoyon etildi. Ular xalq og'zaki ijodi namunalarini yozib olish, to'plash va nashr etish ishlarini amalga oshirdilar. Ayniqsa, xalq baxshilaridan yozib olingan dostonlar keyinchalik ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qildi. O'zbek xalq dostonlari orasida **“Alpomish”**, **“Go'ro'g'li”**, **“Ravshan”**, **“Kuntug'mish”**, **“Avazxon”** kabi asarlar keng tarqalgan bo'lib, ular nafaqat folklor namunasi, balki xalqning tarixiy va madaniy hayotini aks ettiruvchi badiiy yodgorlik hisoblanadi.

XX asrda o'zbek folklorshunosligi rivojlanib, dostonlarni ilmiy jihatdan o'rganish yangi bosqichga ko'tarildi. Bu davrda ko'plab olimlar xalq dostonlarini to'plash, matnlarini nashr qilish, ularning badiiy xususiyatlarini tahlil qilish bilan shug'ullandilar. Dostonlarning syujeti, kompozitsiyasi, obrazlar tizimi, poetikasi, til xususiyatlari hamda xalqning ma'naviy hayotidagi o'rni ilmiy jihatdan tadqiq etildi. Ayniqsa, baxshichilik an'analari, doston ijrochiligining o'ziga xos jihatlari ham folklorshunoslar tomonidan alohida o'rganildi.

O'zbek xalq dostonlarini o'rganishda folklor ekspeditsiyalarining ham ahamiyati katta bo'ldi. Olimlar turli hududlarga borib, baxshilardan dostonlarni

yozib oldilar, ularning ijro uslublarini o'rgandilar va ilmiy tahlil qildilar. Natijada o'zbek xalq dostonlarining ko'plab variantlari aniqlanib, ilmiy muomalaga kiritildi.

Mustaqillik yillarida o'zbek xalq dostonlarini tahlil qilish yanada rivojlandi. Milliy qadriyatlarga e'tibor kuchayib, dostonlar nafaqat folklorshunoslik, balki tilshunoslik, lingvopoetika, madaniyatshunoslik va tarix nuqtayi nazaridan ham tadqiq qilinmoqda. Dostonlarning til boyligi, obrazlilik darajasi, xalq tafakkurini aks ettirish xususiyatlari zamonaviy ilmiy metodlar asosida tahlil etilmoqda.

Xalq dostonlari og'zaki ijodning muhim qismi bo'lib, ularni o'rganish milliy madaniyat, tarix va tilni chuqur anglashda katta ahamiyatga ega. Shu sababli dostonlarni to'plash, nashr qilish va ilmiy jihatdan tahlil etish ishlari bugungi kunda ham dolzarb yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda.

Ayniqsa, doston tilining lingvopoetik tahlil orqali estetik imkoniyatlari, obraz yaratish mexanizmlari va milliy-madaniy xususiyatlari chuqur ochib beriladi. Bu esa o'zbek xalq og'zaki ijodining boy merosini yanada mukammal o'rganishga xizmat qiladi.

O'zbek tilshunosligida xalq dostonlari tilini o'rganish XX asrning 30–40-yillaridan boshlangan. Ilk tadqiqotlar H.T.Zarifovning «Go'ro'g'li» turkumi dostonlari bo'yicha olib borgan ishlari bilan bog'liq bo'lib, bu davrda doston matni lug'at tartibida izohlanib, fundamental tahlil qilingan. V.M. Jirmunskiy bilan hamkorlikda yaratilgan «O'zbek xalq qahramonlik eposi» tadqiqoti ham bu sohada metodologik zamin hozirlab bergan. Shu asardan keyin xalq dostonlari tiliga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiyalari, shu jumladan Sh. Shoabdurahmonov¹, R. Rasulov², S. Tursunov³ va boshqalarning ishlari yuzaga keldi.

Xalq dostonlari leksikasi va sheva-adabiy til munosabatini tadqiq qilish ham

¹ Шоабдурахмонов Ш. О художественных особенностях поэмы «Равшан» автореф дисс. ...к-та. Филол. Наук. – Ташкент, 1949.

² Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыш»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук... – Ташкент, 1981. – 23 с.

³ Турсунов С. Лексические особенности дастана «Алпамыш»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990.

rivojlanib, X.Doniyorov⁴, B.To'ychiboyev⁵, A.Ishayev⁶ va boshqalarning monografiya va maqolalari ilmiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Ular qipchoq shevasi va an'anaviy doston tilining leksik, morfologik va semantik xususiyatlarini, shu jumladan hududiy va tarixiy jihatlarni aniqlab berishgan.

«Alpomish», «Qunduz bilan Yulduz», «Xushkeldi» va boshqa dostonlar leksikasidagi juft, qo'shma va takroriy so'zlar, affikslar, fe'llar va morfologik xususiyatlar tadqiq etilgan. B.To'ychiboyev va R.Rasulov kabi olimlar dostonlarning og'zaki adabiy til namunasi sifatidagi ahamiyatini ta'kidlab, ijrochilar shevasi, sintaktik birikmalar va modallik ifodalarini o'rganishdi.

A.Rahimov dissertatsiyasida Ergash Jumanbulbul o'g'lining «Xushkeldi» va «Qunduz bilan Yulduz» dostonlari tilini qiyosiy-tarixiy, semantik va stilistik jihatdan tahlil qilgan, an'anaviy leksik va frazeologik birliklarni qadimgi turkiy yozma manbalar hamda qoraqalpoq va turkman dostonlari bilan qiyoslab tahlil qilgan.

Shuningdek, Z.Xolmanova, X.S.Ro'zimboyev va A.Rahimovning dissertatsiyalari doston leksikasining nominativ-tavsifiy vazifalari, onomastik leksika, epitelar, metafora va metonimiyalar kabi badiiy-uslubiy xususiyatlarini ilmiy asosda tadqiq qilgan. N. Mahmudov esa «Alpomish» dostonida xalq tilining lingvopoetik jihatlarni va baxshi ijodining mahoratini ochib bergan.

O'zbek tilshunosligida dostonlar tilini o'rganilishi bo'yicha bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. G.Jumanazarovning dissertatsiyasi ham shu mavzuga bag'ishlangan⁷. Mazkur dissertatsiya o'zbek xalq og'zaki ijodining yirik namunalari hisoblangan dostonlar tilini, xususan, Fozil Yo'ldosh o'g'li ijodiga mansub epik asarlarning lingvopoetik xususiyatlarini kompleks tarzda o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda dostonlar leksikasining tarixiy-etimologik, funksional-

⁴ Дониёров Х. Қипчоқ шеваларини ўрганишда халқ дostonларининг роли // Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967.

⁵ Тўйчибоев Б. «Алпомиш» ва халқ тили. – Тошкент.: Адабиёт ва санъат, 2000. – 160 Б.

⁶ Ишаев А. Дostonлар тилининг баъзи бир хусусиятлари // Эргаш шоир ва унинг дostonчилиқда ўрни. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 173-179.

⁷ Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик). Филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 2017. Б 280.

semantik hamda lingvostatistik jihatlari chuqur tahlil qilinib, ularning badiiy-estetik imkoniyatlari ochib berilgan.

Dissertatsiyaning dolzarbligi epik matn tilini zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida o'rganish, undagi lisoniy birliklarning nafaqat ma'no, balki madaniy va estetik yuklamasini aniqlash zaruratidan keltirib chiqaradi. Tadqiqot jarayonida dostonlar matni asosida leksik qatlamlar tasniflangan, so'zlarning qo'llanish darajasi statistik usullar yordamida aniqlangan hamda ular asosida leksikografik manbalar yaratish imkoniyatlari ko'rsatib berilgan.

Ishda alohida e'tibor lingvopoetik tahlilga qaratilib, doston tilidagi metafora, metonimiya, o'xshatish, sifatlash, paremiologik birliklar hamda stilistik vositalarning badiiy vazifalari asoslab berilgan. Shuningdek, baxshi nutqidagi xalqchil va noraasmiy unsurlar (qarg'ish, so'kish va boshqa ekspressiv birliklar)ning matndagi o'rni va vazifasi aniqlangan. Tadqiqotda s'aj san'ati va takroriy birliklarning ritmik hamda estetik ahamiyati ham ilmiy asosda yoritilgan.

D.Ashurovning dissertatsiyasida "Alpomish" dostoni lingvokulturologik jihatdan chuqur tahlil qilinib, undagi lisoniy birliklar orqali o'zbek xalqining milliy madaniyati, tarixiy xotirasi va dunyoqarashi yoritib beriladi⁸. Dostonda qo'llangan etnografizmlar, frazeologizmlar, maqol va matallar, o'xshatishlar hamda rang va vaqtni ifodalovchi birliklar xalqning turmush tarzi, urf-odatlar va qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq holda tadqiq etiladi. Tadqiqotda mazkur birliklarning semantik, uslubiy va lingvokulturologik xususiyatlari aniqlanib, ularning milliy mentalitetni anglatishdagi o'rni asoslab beriladi. Ayniqsa, an'anaviy va individual o'xshatishlar, somatik frazeologizmlar hamda etnografik tushunchalar orqali xalqning ijtimoiy hayoti va ma'naviy dunyosi aks etishi ilmiy dalillar bilan yoritiladi. Shuningdek, dostondagi til birliklarining qo'llanishi orqali madaniy kodlar va ramziy ma'nolar tizimi ochib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "Alpomish" dostoni nafaqat badiiy meros, balki o'zbek xalqining lingvomadaniy xazinasini sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur ish

⁸ Ашуров Д. "Алпомиш" достонининг лингвокультурологик хусусиятлари. Филол. Фан. Фалсафа док. дисс. автореф. – Намаган, 2021. Б 56.

<https://scientific-jl.com/>

tilshunoslikda antropotsentrik yondashuvni rivojlantirishga, lingvokulturologik tadqiqotlar doirasini kengaytirishga xizmat qiladi.

H.Ahmedov dissertatsiyada “Alpomish” dostoni tilida qo‘llanilgan frazeologik birliklarning semantik, struktur va tematik xususiyatlari kompleks tarzda tadqiq etilgan. Ishda folklor asarlari tilining o‘ziga xos jihatlari, ayniqsa, frazeologizmlarning milliy mentalitet, madaniyat va tarixiy tafakkur bilan uzviy bog‘liqligi ilmiy asosda yoritib berilgan. Tadqiqot natijasida doston tilida uchraydigan turg‘un birikmalar turli mezonlar asosida tasniflanib, ularning leksik-semantik, funksional hamda etimologik xususiyatlari aniqlangan.

Dissertatsiyada frazeologik birliklarning tematik guruhlari ajratilib, ular insonning ruhiy holati, xatti-harakati, ijtimoiy munosabatlari, tabiat va makon tasavvurlari bilan bog‘liqligi asoslab berilgan. Shuningdek, turg‘un birikmalar tarkibida somatik, zoonim, mifonim va teonim komponentlarning ishtiroki tahlil qilinib, ularning obrazlilik va badiiylikni oshirishdagi o‘rni ko‘rsatib o‘tilgan. Ayniqsa, mifologik tafakkur mahsuli bo‘lgan frazeologizmlar orqali xalqning qadimgi dunyoqarashi va e‘tiqod tizimi aks etishi ilmiy dalillar bilan izohlangan⁹.

Umuman olganda, ishda frazeologik birliklar orqali til va madaniyat uyg‘unligi, xalq tafakkuri va badiiy ifoda vositalarining o‘zaro aloqasi keng qamrovda ochib berilgan bo‘lib, bu esa tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ahmedov H. “Alpomish” dostonida frazeologizmlarning tematik va mifologik strukturasi. Filol. Fan. Falsafa dok. Diss. Avtoref. – Termiz, 2023.
2. Ашуров Д. “Алпомиш” достонининг лингвокультурологик хусусиятлари. Филол. Фан. Фалсафа док. дисс. автореф. – Намаган, 2021.

⁹ Ahmedov H. “Alpomish” dostonida frazeologizmlarning tematik va mifologik strukturasi. Filol. Fan. Falsafa dok. Diss. Avtoref. – Termiz, 2023. B 52.

3. Дониёров Х. Қипчоқ шеваларини ўрганишда халқ дostonларининг роли // Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967.
4. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик). Филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 2017.
5. Ишаев А. Дostonлар тилининг баъзи бир хусусиятлари // Эргаш шоир ва унинг дostonчиликда ўрни. – Тошкент: Фан, 1971.
6. Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыш»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук... – Ташкент, 1981.
7. Турсунов С. Лексические особенности дастана «Алпамыш»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990.
8. Тўйчибоев Б. «Алпомиш» ва халқ тили. – Тошкент.: Адабиёт ва санъат, 2000.
9. Шоабдурахмонов Ш. О художественных особенностях поэмы «Равшан» автореф дисс. ...к-та. Филол. Наук. – Ташкент, 1949.